

הרב יהודה הלוי עמיחי

חנטה ועונת המעשרות במצוות התלויות בארץ

ראשי פרקים:

הצגת הבעיה

א. שיטת הרמב"ם

1. חלות קדושת שביעית

2. הפסד וקדושת שביעית

3. קדושת שביעית משעת הופעת הפרי

4. הזמן הקובע בערלה

5. הזמן הקובע לעניין ביכורים

6. סיכום שיטת הרמב"ם

ב. שיטת התוס'

1. חנטה ועונת המעשרות בפירות האילן

2. שלב הגידול הקובע בתבואה זיתים וענבים

3. סיכום שיטת התוס'

ג. הגדרת עונת המעשרות

1. פרי הראוי לאכילה

2. שליש הבשלה

3. זמן ההבשלה

ד. סיכום להלכה לעניין תרו"מ ושביעית

1. השלב הקובע בפירות הדר

2. לעניין שביעית

3. לעניין תרו"מ

הצגת הבעיה

בארץ ישנם הרבה פירות טרופיים (אבוקדו, גויבה, פלזיה, אנונה) שתחילת הופעת הפירות (חנטה) בחודשי הקיץ לפני ראש השנה ומבשילים לאחר ראש השנה, ונשאלת השאלה אימתי חלה עליהם קדושת שביעית, ודיני תרו"מ בשנים הרגילות.

שלב הגידול של הפרי קובע את חלות חיובי המצוות התלויות בארץ על הפירות, כגון לעניין ערלה, תרו"מ ושביעית. עלינו לברר מהו שלב הגידול הקובע בכל מצווה ומצווה¹.

א. שיטת הרמב"ם

תחילת חיוב היבולים בתרו"מ הוא כאשר הפרי מגיע לעונת המעשרות, וקודם לכן אין חיוב מעשרות, וכלשון הרמב"ם (מעשר פ"ב ה"ג):

"פירות שאינן ראויות לאכילה בקטן, כגון הבוסר וכיוצא בו אינן חייבין במעשרות עד שיגדילו ויעשו אוכל, שנאמר מזרע הארץ מפרי העץ, עד שיהיה פרי. וכן התבואה והקטניות שנא' עשר תעשר את כל תבואת זרעך עד שתעשה תבואה — וזו היא עונת המעשרות, וקודם שתגיע התבואה והפירות לעונה זו מותר לאכול מהן כל מה שירצה ובכל דרך שירצה".

הרמב"ם (שם) ממשיך ומפרט את עונת המעשרות לכל פרי ופרי בפני עצמו כפי שהמשנה (מעשרות פ"א) מונה.

חיוב הפירות בתרו"מ לפי הגעתם לעונת המעשרות עדיין איננו מחייב שגם ראש השנה למעשרות הוא בשעת הגעת הפרי לעונתו, שהרי יתכן להסביר שהחיוב בתרו"מ נובע מגודל הפרי אבל הקובע את ראש השנה הוא שעת החנטה שהוא שלב מוקדם יותר מהבשלת הפרי. אולם מדברי הרמב"ם (הל' מעשר שני פ"א ה"ב) עולה שגם לעניין קביעת השנה המודד הוא עונת המעשרות, וז"ל: "באחד בתשרי הוא ראש השנה למעשר תבואה וקטניות וירקות, כיצד: תבואה וקטניות שהגיעו לעונה"מ לפני ראש השנה של שלישיית אע"פ שנגמרו ונאספו בשלישיית מפרישין מהן מעשר שני, ואם לא באו לעונת המעשרות אלא אחר ראש השנה של שלישיית מפרישין מהן מעשר עני, וכן פירות האילן שבאו לעונת המעשרות קודם חמשה עשר בשבט של שלישיית אע"פ שנגמרו ונאספו אחרי כן בסוף שנה שלישיית מתעשרין לשעבר ומפרישין מהן מעשר שני..."

הרמב"ם הביא את עונה"מ כמודד לחיוב תרו"מ, הן לעניין שעת החיוב והן לעניין קביעת השנים.

1. עי' עוד במאמר הרה"ג יעקב אריאל שליט"א התורה והארץ (ח"א עמ' 37); ובמאמר הרב יואל פרידמן התורה והארץ (ח"ד עמ' 152).

הרמב"ם נקט לשון עונה"מ למרות שהלשון המופיעה בגמ' היא חנטה, שהרי הגמ' (ר"ה טו ע"ב) אומרת:

"ת"ד אילן שחנט פירותיו קודם ט"ו בשבט מתעשר לשנה שעברה, אחר ט"ו בשבט מתעשר לשנה הבאה".

אולם מדברי הרמב"ם (הל' מעש"ש פ"א ה"ג):

"והחרובין אע"פ שחנטו פירותיהן קודם חמשה עשר בשבט, מתעשרין להבא, הואיל ומעשרותיהן מדברי סופרים".

משמע שדווקא בחרובין הולכים לפי שעת החנטה אבל בשאר הפירות הקובע הוא עונת המעשרות; וזהו בניגוד לגמ' דלעיל².

אלא נראה ששיטת הרמב"ם היא שחנטה ועונה"מ הם אותו מושג הלכתי. וכפי שכתב המהרי"ק (הל' מעש"ש פ"א ה"א):

"דס"ל (לרמב"ם) דבתר חנטה שאמרו היינו עונת המעשרות... וכן מצאתי לר' אברהם אבן עזרא (שיר השירים ב יג) שפי' חנטה המתיקה וי"א שעשתה כדמות פניה הגיע זמן בכורים לקרב שתכנסו לארץ, והרד"ק (שרש חנט) פי' חנטה יציאת הפירות והראותם טרם גמר בישולם תקרא חנטה".

הרש"ס (שביעית פ"ה מ"א ד"ה ואיכא) הוסיף לבאר בשיטת הרמב"ם:

"דחנטה היינו בישום מלשון ויחנטו הרופאים את ישראל, שנותנין שמן טוב ובשמים בגוף, אף כאן האילן נותן מתיקה בפרי והיינו עונת המעשרות".

וכפי שכתב הרב אליהו מגריידיץ (מעשרות פ"א ד"ה בתוס' רע"ק, ובתשובות הר"א גריידיץ יו"ד סי' קיג אות ג).

ראיה לשיטת הרמב"ם הביא הרש"ס (שביעית פ"ה ה"א) מדברי הירושלמי (שם): "דבי יוחנן ור"ש בן לקיש, ר' יעקב בר אחא בשם ר' שמואל בר אבא: הביאו שלישי (הגרא גרס "חנט שלישי") קודם ט"ו בשבט מתעשרין לשעבר, לאחר ט"ו בשבט מתעשרין להבא".

משמע ששליש הוא הזמן הקובע בתרו"מ והוא גם עונה"מ, ואילו בגמרא בבלי משמע שחנטה היא שלב הגידול הקובע, א"כ משמע שכל הזמנים הללו זהים, וחנטה הרי היא עונה"מ.

המקדש דוד (סי' ס אות א ד"ה הנה להרמב"ם, עמ' רכד) הקשה אם אנו קובעים את סדר השנים לפי שלב הגעת הפרי לעונה"מ מדוע ט"ו בשבט הוא ר"ה

2. עיין רדב"ז (לרמב"ם שם).

לאילנות, דבשלמא לשיטת רש"י (ר"ה יב ע"ב ד"ה מנא) הרי ששרף האילן כבר נכנס באילן קודם חנטה, ומט"ו בשבט הפרי רק מוציא את כוחו, א"כ מובן שט"ו בשבט נקבע כר"ה לאילנות. וכן לשיטת תוס' (ר"ה יד ע"א ד"ה באחד) שכל החונט עד תאריך ט"ו בשבט גדל על מים שלפני תשרי — מובן התאריך ט"ו בשבט. אך לשיטת הרמב"ם שסדר השנים הוא עפ"י עונה"מ, מדוע התאריך ט"ו בשבט הוא הקובע?

נראה שהתאריך ט"ו בשבט נקבע כמו שהתאריך א' בתשרי נקבע למעשר בהמה. בתאריך זה אין עת לידת הצאן, כי עיקר זמן לידת הכבשים הוא באביב ולא בסוף הקיץ, אלא שחכמים לא רצו שיווצרו ספקות בעניין ראשי השנים, שיהיו כאלו שבאו קודם ר"ה וכאלו שבאו אחרי ר"ה, ולכן חפשו חכמים את הזמן שבו יש מעט יבול בשדה. העונה שבה אין פירות בשדה, היא התקופה שיצאו רוב גשמי שנה, ורוב הקור החזק כבר עבר. המאירי (ר"ה ב ע"א) כתב "ומאחר שעברה חציה של תקופת טבת, כבר תשש כוחה ואין כוח הקרירות חזק כל כך והחנטה הולכת ומתגברת", והיוצא בימי ניסן ורואה אילנות מבלבבים מברך שלא חסר בעולמו כלום, משמע שעד ניסן עמדו העצים בלא פירות כלל, והלבלוב החל בתחילת האביב, ולכן קבעו חכמים את ט"ו בשבט כתאריך הקובע לשנות מעשרות.

1. חלות קדושת שביעית

גם לעניין שביעית הרמב"ם קבע את עונה"מ כשלב הגידול המחייב בדיני שביעית וכפי שכתב (פ"ד ה"ט):

"באחד בתשרי ראש השנה לשמיטין ויובלות, פירות ששית שנכנסו לשביעית, אם היו תבואה או קטניות או פירות האילן והגיעו לעונת המעשרות קודם ראש השנה הרי אלו מותרים, ואף על פי שאוסף אותם בשביעית הרי הן כפירות ששית לכל דבר, ואם לא באו לעונה"מ אלא אחר ראש השנה הרי הן כפירות שביעית".

הרמב"ם מגדיר שהזמן הקובע לעניין השנה השביעית הוא הגעת הפירות לעונה"מ. נשאלת השאלה מהו מקורו של הרמב"ם שעונת המעשרות היא הקובעת בשביעית?

נראה שמקורו של הרמב"ם היה מסוגיית הגמ' (ראש השנה יב ע"ב) האומרת שחייב תבואה וזיתים בתרו"מ הוא כשיביאו שליש מהפרי העתידי, זמן זה הוא עונת המעשרות. שואלת הגמ' מנין שהולכים אחר שליש?! אומרת הגמרא: "אמר רב אסי אמר רבי יוחנן, ומטו בה משמיה דרבי יוסי הגלילי, אמר קרא — מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה בחג הסוכות, שנת השמיטה מאי עבידיתיה בחג הסוכות שמינית היא, אלא לומר לך כל תבואה שהביאה שליש בשביעית לפני ראש השנה אתה נוהג בו מנהג

שביעית בשמינית".

מכך שהגמרא למדה לדיני תרו"מ מדיני שביעית, נמצאנו למדים שיש להשוות שני דינים אלו, שהרי אם יש שוני בין שלב הגידול הקובע בשביעית לשלב הקובע בתרו"מ כיצד אפשר להשוות זה לזה? אלא ברור שזמני שני הדינים זהים, ומכאן שהשלב הקובע בשביעית הוא גם זה הקובע במעשרות.

2. הפסד וקדושת שביעית

לעומת השוואת דיני שביעית לתרו"מ שהקובע בשניהם הוא עונה"מ, נשאלת השאלה הרי בעניין הפסד פירות שביעית שנינו במשנה (שביעית פ"ד מ"י): "מאימתי אין קוצצין האילן בשביעית, ב"ש אומרים כל האילן משויציא, ב"ה אומרים החורבין משישלשלו, והגפנים משיגרעו, והזיתים משינצו, ושאר כל אילן משויציא".

נחלקו המפרשים מהו "משויציא", האם שיוציאו עלים, או שיוציא פירות בוסר — מיד לאחר החנטה, או כשיהיו הפירות כסמדר (עין שבת הארץ פ"ה ה"ח אות ח). אמנם למפרשים שהזמן הקובע את שנת הפרי, הוא שעת החנטה א"כ מבואר שלאחר החנטה כבר חלה הקדושה, ולכן אין לקצוץ את האילן משעה שישנם חנטים בעולם, אולם לשיטת הרמב"ם שחלות קדושת פ"ש היא משעת הגעת הפירות לעונה"מ, א"כ כיצד חלה הקדושה קודם הגעתם לכדי עונה"מ?

המקדש דוד (סי' ס אות א ד"ה והנה ז"ש הרמב"ם, רכד ע"ד) כתב שלעניין הפסד פירות שביעית נידונין על שם סופם, שהרי מפסיד את הפירות ומונע מהם מלהגיע שלא יבואו לעונת המעשרות וזה אסור בשביעית, ולכן בשביעית האיסור חל תכף כשנעשו פרי, אבל קדושת שביעית חלה רק משיגיעו לעונת המעשרות. כשיטה זו משמע גם ברבינו יהוסף (מלאכת שלמה מעשרות פ"ה מ"ג) שכתב שאין למכור פירות שביעית לנכרים רק משהגיעו לידי עונה"מ, משמע שסובר שקדושת שביעית האוסרת מכירה לעכו"ם היא משעה שהגיעו הפירות לעונה"מ, אבל קודם לכן אין קדושת שביעית בפירות ולכן אפשר למכור לנכרים. וכן בתוס' אנשי שם (שם) כתב שמפרוש הרמב"ם למשנה משמע שקדושת שביעית חלה על הפירות רק לאחר שהגיעו לעונה"מ. ובהר צבי (ח"ב סי' מד) כתב שיש לחלק בין קדושת שביעית האוסרת מהתורה שחלה רק בזמן גמר פרי, אבל קודם לכן ישנה קדושת שביעית מדרבנן האוסרת הפסד הפירות.

3. קדושת שביעית משעת הופעת הפרי

לעומת השיטה שקדושת שביעית חלה בעונת המעשרות, כתב בתוס' אנשי

שם (מעשרות פ"ה מ"ג):

"ותמהני מה בכך, הא התם (שביעית פ"ד מ"ט) — שאר כל הפירות כעונתן למעשרות כך עונתן לשביעית) לא אמרינן כן אלא לענין היתר דאינן מותרין

באכילה אלא לאחזר שבאו לעונה"מ ולא קודם משום הפסד פרי, וכתוב לאכלה ולא להפסד. **אבל ודאי דקדושת שביעית חל עליהן אף קודם שבאו לעונה"מ**, רק שאז (קודם הגיען לעונה"מ) ניתוסף עליהם עוד איסור אכילה, וא"כ אמאי יותרו למכרן לע"ה".

מדברי תוס' אנשי-שם מתברר שיש זמן הקובע שהפירות מותרים באכילה בקדושה, וזהו עונת המעשרות (כמבואר ברמב"ם פ"ד ה"ט), ולפני כן הפירות אסורים באכילה. לעומת זאת, קדושת שביעית חלה על הפירות עוד בעודם בוסר או סמדר³.

בקהילות יעקב (זרעים ס' ט) הביא ראייה לשיטה זו מהסבר הר"ש (פ"ט מ"א) לנאמר בירושלמי (פ"ה דמעשרות) "הביאה (תבואה) פחות משליש לפני השמינית ונכנסה שמינית מותרת משום ספיחין וחלה עליהן קדושת שביעית" וביאר הר"ש שחלה עליהם קדושת שביעית אם נלקטו קודם הבאת שליש, שלא נקבעו כפירות שמינית אלא כפירות שביעית. מכאן ראייה שקדושת שביעית חלה קודם שהגיעו הפירות לידי עונת המעשרות.

אולם כבר העיר על כך בקול יהודה (עמ' שיב) שכל המחלוקת היא בדבר שיגיע לשלב ההבשלה, האם כבר קודם לכן חלה הקדושה אם לאו, אבל בדבר שלא יגיע לעולם לשלב ההבשלה הרי שדינו כשל שביעית, ולכן אין להביא ראייה מדברי הר"ש. הרב קוק זצ"ל בשבת הארץ (פ"ד ה"ג אות ג) ביאר את הר"ש שליטת את התבואה בשביעית לעשבים, וכתב:

"ואם הכניסה פחות משליש בשביעית ונכנסה לשמינית, אז אם יאכל אותה בתורת תבואה מותרת משום ספיחין. ונראה שאין בה גם כן משום קדושת שביעית כיון שבתבואה הולכים אחר שליש. אבל אם ילקט אותה בתורת עשבים חלה עליה קדושת שביעית, כיון שכבר נגמרה בתורת עשבים בשביעית קודם שהביאה שליש, ונראה שמכל מקום משום ספיחים אינה אסורה, אף על גב שלוקט אותה בתורת עשבים כיון שבעיקרה היא תבואה, ולגבי תבואה לא נגמרה עדיין ואזלינן בתר שליש".

ברור שלפי הסבר זה בדעת הר"ש אין ראייה מכאן לדין קדושת שביעית קודם עונה"מ. יש לעיין עוד בדברי הקה"י (סי' ט) שהקשה על המקדש דוד המסביר את דעת הרמב"ם שיש איסור להפסיד פירות שביעית קודם קדושת שביעית מדברי הר"ש (פ"ט מ"א) בהסבר הירושלמי, אולם לדעת הר"ש אין צורך להגיע לחידוש זה של המקדש דוד שיש איסור הפסד קודם חלות דין קדושת פירות שביעית, שהרי

3. וכן כתבו בס' תורת הארץ (סי' סג), וחזו"א (סי' יט ס"ק כב).

הר"ש (פ"ד מ"י) כתב מפורש שדעתו היא שחלות קדושת שביעית היא משעת יצירת הפרי ולא משעת הגעת הפירות לעונה"מ, והחידוש הוא רק בדעת הרמב"ם.

לשיטת תוס' אנשי-שם ודעימיה, יש להסביר את דברי המשנה (מעשרות פ"ה מ"ג) "לא ימכור אדם את פירותיו משבאו לעונת המעשרות למי שאינו נאמן על המעשרות, ולא בשביעית למי שהוא חשוד על השביעית" שרק לענין חשוד על המעשרות קבעו את הזמן עונה"מ, ואילו לענין שביעית אפילו קודם הגעת הפירות לעונה"מ אין למכור.

4. הזמן הקובע בערלה

בדיני ערלה כותב הרמב"ם (הל' מעש"ש פ"ט ה"י):

"כיצד, הנוטע אילן מאכל בחמשה עשר באב משנה עשירית ביובל הרי הוא בתוך שני ערלה עד חמשה עשר בשבט משנת שלש עשרה, וכל מה שיוציא האילן בתוך זמן זה הרי הוא ערלה אע"פ שנגמרו לאחר כמה ימים, ומחמשה עשר בשבט משנת שלש עשרה ביובל עד חמשה עשר בשבט משנת ארבע עשרה הוא נטע רבעי, וכל מה שיוציא בתוך זמן זה הרי הוא רבעי וצריך פדיון, ואם נתעברה השנה נתעברה לרבעי או לערלה".

הרמב"ם הדגיש כאן שכל מה שיוציא האילן בזמן זה הוא ערלה, וכן לענין נטע רבעי כל פרי שהאילן מוציא הוא ערלה, ומשמע שאפילו לא הגיע לעונה"מ אלא רק הוציא את תחילת גידולו הרי הוא אסור כפירות ערלה⁴. ביאור הדבר הוא שבערלה אין אנו הולכים לפי הפרי אלא לפי האילן, שהרי ערלה חלה גם על הפגין (ערלה פ"א). בדיני תרו"מ אנו הולכים לפי הפירות, ולכן הקובע הוא שעת עונה"מ, ואילו בדברים השייכים באילן עצמו בהם אנו אומרים שכל מה שיוציא האילן יש בו דין ערלה.

אמנם מהו הגודל המדויק של "מה שיוציאו" נחלקו האחרונים האם הכוונה סמדר או בוסר, עיין מלבושי יו"ט (חובת הקרקע סי' טז), חזו"א (שביעית סי' ז ס"ק כ), נטע הלולים (זרע גד אות כז). אבל ברור שהוא שלב הקודם להגעת הפירות לעונת המעשרות.

5. הזמן הקובע לענין ביכורים

הרמב"ם כותב לענין ביכורים (הל' ביכורים פ"ב ה"ז):

"אין מביאין בכורים לא מן החדש על הישן, ולא מן הישן על החדש,

4. מקדש דוד (סי' ס אות א ד"ה והנה לענין, עמו' רכג ע"ד),

כיצד? לא יביא מפירות **שחנטו** קודם ט"ו בשבט על פירות שחנטו אחר חמשה עשר בו".

הרמב"ם קובע את שעת החנטה כקובעת לעניין ביכורים, ונראה לפי מה שאמרנו לעיל בדעת הרמב"ם הרי שחנטה ועונה"מ — חד הם, א"כ ה"ה לעניין ביכורים, מכיוון שזהו דין בפירות הרי השעה הקובעת היא עונה"מ. ונראה להוסיף שכיוון שביכורים הם כתרומה (ירושלמי בכורים פ"א ה"ו) ולכן כשם שבתרומה הקובע הוא עונת המעשרות — כן לעניין ביכורים הקובע הוא עונה"מ, וכן כתב מלבושי יו"ט (קונטרס חובת הקרקע סי' טו). לעומת זאת המקדש דוד (סי' ס אות א ד"ה כתב הרמב"ם) למד שחנטה בבכורים הרי זה זמן מוקדם מעונה"מ, ומבאר שנלמד מדברי הפסוק "הנה הבאתי מראשית פרי האדמה" שבשעת ההבאה הפירות הם בראשיתם, ובשעת ההפרשה הם בוסר.

6. סיכום שיטת הרמב"ם

1. חנטה שווה לעונת המעשרות, ולכן קביעת השנים לענין שביעית, חדש וישן, וקביעת חלות חיוב הפרי הם באותו הזמן.
2. נחלקו המפרשים האם קדושת פירות שביעית חלה משעת בוסר או סמדר, או שמא משעה שבאו לידי עונת המעשרות.
3. בערלה ונט"ר הגודל הקובע הוא קודם לעונה"מ (נחלקו האם בוסר או סמדר).
4. ביכורים יש משוים למעשרות והקובע הוא שעת עונת המעשרות, ויש שלמדו מלמוד מיוחד משעת החנטה (יצירת הפרי) היא הקובעת.

ב. שיטת התוספות

1. חנטה ועונה"מ בפירות האילן

בעלי התוס' מחלקים בין הקובע לשנה ובין חיוב הפירות, דהיינו לגבי קביעות השנה המודד הוא שעת החנטה (הופעת הפרי) ואילו לעניין חיוב תרו"מ הוא חל משעה שהפרי הבשיל קצת והגיע לעונת המעשרות.

כותב הר"ש (שביעית פ"ב מ"ז):

"ואע"ג דלעניין עונת המעשרות אזלינן בכולהו בתר שליש, מכל מקום לענין ראש השנה למעשר ולערלה ולרבעי ולשביעית אזלינן בתר שיעורי אחרוני כדפרשית מקראי, ועונה"מ ענין אחר הוא דעד שיחשב פרי וחזי לאכילה אין לחייבו במעשר".

שיטת התוס' (ר"ה יב ע"ב ד"ה והתבואה) היא שחנטה קודמת לעונה"מ, ולעניין שביעית הזמן הקובע הוא החנטה, אבל לשעת החיוב של הפירות הוא חל משעה שהפרי הגיע לעונת המעשרות. כיסוד זה הביא הר"ש (שביעית פ"ב מ"ז) והסביר שעונה"מ הוא עד שיחשב כפרי וחזי לאכילה. הריטב"א (ר"ה יב ע"ב ד"ה והא דקתני) כתב:

"שהאילן שכבר הוא גדול וניטע ושרשו בארץ גזעו, שותה ומתרוה בכל גשמי שנה, ומשהגיע לחנטה כבר קיבל כל יניקתו הצריכה להביא הפרי לכלל שלימות, ומעצמו הוא ממשיך יניקתו וגומר פרו מכאן ואילך, הילכך אע"פ שהפרי עצמו לא קיבל שלימות להיות גמר פרי לענין עונת המעשרות, דלענין עונת המעשרות השתא הוא דבעינן גמר פרי בפועל וליכא, אבל בדברים אלו מעתה יש לו שלימות גמר פרי בכח, לפיכך די לו בכך".

אנו לומדים מראשונים אלו שיש לחלק בין חנטה שהוא זמן הוצאת הפרי, והעץ כבר מוכן לגדל את כל הפרי עד הבשלתו, ולכן זמן החנטה הוא הקובע לענין שנות מעשר, ערלה, שביעית. אבל עונה"מ בפירות השונים (השנויים במסכת מעשרות) הוא זמן מאוחר יותר מכיוון שצריך שהפרי עצמו יהיה ראוי לאכילה. דברי הגמ' (ר"ה יב ע"ב) שבאילן הולכים אחר חנטה הם המקור שהקובע בענין השנים הוא החנטה ולא הגעת הפרי לעונה"מ, וגם בירושלמי איתא (שביעית פ"ה ה"א) אילן שחנט, ומשמע שחנטה היא הקובעת את השנה ולא עונת המעשרות. הרש"ס (שביעית פ"ה ה"א) הביא ראיה לשיטה זו מדברי הירושלמי (שקלים פ"ג ה"א) בענין ר"ה למעשר בהמה.

"אין תימר כחנט ליתני כל המעוברים מאחד בתשרי עד כ"ט באלול, אין תימר כשליש ליתני כל הנולדים עד כ"ב באלול"

משמע שיש לחלק בין חנט ובין שליש, כאשר חנט פירושו תחילת ההופעה ואילו שליש כאשר הדבר ראוי לאכילה, שהרי הירושלמי קבע את כ"ב אלול כר"ה למעשר בהמה בהיות הכבש ראוי לשחיטה, לאחר הימים שצריך להיות עם אמו.

הרמב"ם יסביר שהירושלמי חילק בין מניעה הלכתית ומניעה מעשית. חנט הכוונה היא היות הזמן מוכשר מבחינה מעשית, ולכן כל הבהמות מועברות הם מאותה שנה, ואילו לענין הולדת הכבשים המניעה היא הלכתית שאנו צריכים שיהיו עוד שבעה ימים קודם היווצרות אפשרות השחיטה, ולכן הירושלמי חילק בין ההכשרה ההלכתית לאכילה ובין ההכשרה הטבעית לאכילה, אולם כל זה בהו"א שבירושלמי, אולם מסקנת הירושלמי היא שאנו הולכים לפי שליש והוא כל הנולד עד ראש השנה, ואין עוד חלוקה בין חנט ושליש, שהרי החלוקה הוזכרה בשאלה כאשר הייתה מניעה הלכתית לאכול, אבל כאשר הגיעה הגמ' למסקנא שכל הפירות הולכים לפי ההכשר המעשי הרי שאין לחלק עוד בין חנטה ושליש. יש להוסיף שעיקר הסוגיא אינה באה להבחין בין חנט ועונה"מ, אלא הגמרא משתמשת בלשון חנט ועונת המעשרות כדוגמא בבהמות ואין ללמוד מכאן לסוגיות מפורשות העוסקות בחנט ועונה"מ.

החזו"א (שביעית ס' ז ס"ק יב ד"ה ויש לעיין) ענה על שאלה זו:

"והא דאמר בירושלמי (שקלים פ"ג) לא הלכו בו אחר חנטה ולא אחר שליש, ו"ל דחנט אתרוגים ותפוחים קאמר, אבל שאר דברים לא מחשב חנט דידהו עד עונה"מ".

החזו"א מתרץ שכיוון שבתפוחים ואתרוגים הוזכר⁵ שעונת המעשרות הוא משיעגילו והיינו כשהפירות קטנים מאד, לכן חלקו בין חנטה ושליש, אבל בשאר הדברים הזמנים הם זהים. אלא צ"ע, שהרי הרמב"ם (שם) כתב שהסיבה שבתפוחים ואתרוגים עונה"מ היא משעה שיעגילו מכיון שהפירות הללו ראויים לאכילה משעה זו, ולכן הזמן הקובע הוא משיתחילו להעגיל, וא"כ גם תפוחים ואתרוגים המודד הוא היות הפרי ראוי לאכילה, אלא שהתפוחים ראויים מקוטנם ולכן זוהי עונה"מ שלהם, ולכן אין לפרש שהירושלמי דן לענין תפוחים, שהרי בתפוחים אין הבדל בין חנט לבין עונה"מ.

2. שלב הגידול הקובע בתבואה זיתים וענבים

תוס' סובר (ר"ה יב ע"ב התבואה, ר"ש שביעית פ"ב מ"ז) שבתבואה זיתים הזמן הקובע לענין שביעית, חדש וישן, הוא שליש. וכן נאמר בגמ' (ר"ה יב ע"ב): "מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה בחג הסוכות — שנת השמיטה מאי עבידתיה? בחג הסוכות שמינית היא אלא לומר לך כל תבואה שהביאה שליש בשביעית לפני ראש השנה אתה נוהג בו מנהג שביעית בשמינית".

לכן למרות שזיתים הם ככל האילנות והיה צריך לילך בתר חנטה, אבל מהפסוק למדנו שיש לילך לפי שליש גם לענין דינים התלויים בשנים.

ולכאורה הדבר צ"ע מדוע שנלמד מהפסוק רק לענין זיתים, ולא נלמד שגם בענבים הולכים לפי שליש⁶? הפנ"י (ר"ה יב ע"ב ד"ה ו"ל דבכולהו), וחוות בנימין (ח"א סי' ט ס"ק ז) כתבו שעיקר הלמוד לענין חנטה בט"ו בשבט נלמד מהנאמר בדיני ערלה "ובשנה הרביעית" — "ובשנה החמישית" מכאן אנו לומדים דיני חנטה, ומכיוון שעיקר הלימוד הוא בענבים, שהרי נטע רבעי עיקרו כרם רבעי, א"כ למדנו שבענבים אין הבאת שליש קובעת אלא החנטה, ויש לחלק בין זיתים וענבים. ואמנם שיטת הריטב"א היא שהפסוק מלמד רק לענין תבואה אבל בזיתים ובענבים הזמן הקובע לענין השנים (ישן חדש, שביעית), הוא חנטה ככל האילנות⁷.

5. מעשרות (פ"א מ"ד), רמב"ם (הל' מעשר פ"ב ה"ה).
6. עיין משנה ראשונה (שביעית פ"ד מ"ט ד"ה הכניסו).
7. עיין מלבושי יו"ט (קונ' חובת הקרקע סי' טו).

3. סיכום שיטת תוס'

1. חנטה הוא זמן מוקדם מעונה"מ.
2. חנטה היא הקובעת בכל הדברים השייכים לעניין קביעות השנים (ישן חדש, ערלה מעשר, שביעית), ואילו עונה"מ קובעת לעניין חיוב הפירות בתרו"מ.
3. בתבואה וזיתים גם לעניין קביעות השנים הקובע הוא הבאת שליש. (לדעת הריטב"א זיתים דינם ככל הפירות לילך לפי שעת החנטה לעניין קביעות השנים ושביעית, ורק בתבואה יש מקום להשוות בין עונה"מ וחנטה).

ג. הגדרת עונת המעשרות

1. פרי הראוי לאכילה

הגדרת עונת המעשרות הוא הזמן שהיבול נעשה אוכל, לכן נאמר במשנה (מעשרות פ"א מ"א): "זכל שאין תחילתו אוכל אבל סופו אוכל אינו חייב עד שיעשה אוכל" והמשנה (שם שם מ"ב) מפרטת מהי עונת המעשרות בכל צמח: "מאימתי הפירות חייבין במעשרות, התאנים משיבחילו, הענבים והבאושים משהבאישו..."

ומבאר במשנה ראשונה (מעשרות פ"א מ"ב) שאף על פי שכבר למדנו (במשנה א) שחייב מעשרות חל על הפירות משייעשה פרי, אבל הפרוט שהביאה המשנה בא ללמדנו שאין צורך שיעשה פרי גמור, אלא אפילו קודם שנגמר הפרי וראוי הוא במקצת לאכילה — חייב במעשרות. גם בדברי הרמב"ם אנו לומדים שצריך שיהא ראוי לאכילה לאנשים רגילים, וכפי שכתב (הל' שמיטה ויובל פ"ה הט"ו):

"אין אוספין פירות שביעית כשהן בוסר שנאמר תאכלו את תבואתה, אינה נאכלת עד שתעשה תבואה, אבל אוכל מהן מעט בשדה כשהם פגין כדרך שאוכל בשאר שני שבוע, ולא יכנס לאכול בתוך ביתו עד שיגיעו לעונת המעשרות."

אנו לומדים מדברי הרמב"ם שעונת המעשרות זהו הזמן שאנשים רגילים להכניס את התבואה הביתה מהשדות לאכול, וכן לשון הרמב"ם (מעשר פ"ב ה"ג): "פירות שאינן ראיות לאכילה בקטן, כגון הבוסר וכיוצא בו, אינן חייבין במעשרות עד שיגדילו ויעשו אוכל, שנאמר מזרע הארץ מפרי העץ, עד שיהיה פרי, וכן התבואה והקטניות שנאמר עשר תעשר את כל תבואת זרעך, עד שתעשה תבואה, וזו היא עונת המעשרות."

ברור שהזמן שהתבואה ראוייה לאכילה הוא הזמן שחז"ל קבעו כעונת המעשרות. ואף על פי שהרמב"ם הוסיף (שם ה"ה) עוד הגדרה לעונת המעשרות, וכתב "איזו היא עונת המעשרות, משיגיעו הפירות להזרע ולצמוח, הכל לפי מה שהוא הפרי". הגדרת עשוי להזריע ולהצמיח אנו לומדים בירושלמי (מעשרות פ"א ה"ב), וכן נראה

בבבלי (ר"ה יב ע"ב). ברור שהגעת הפרי לשלב של "להזריע ולהצמיח" אינה גורמת לעונת המעשרות, שהרי הרמב"ם בפירושו למשנה (מעשרות פ"א מ"ג) כתב "כל גרעין מאותם גרעינין הרי הוא צומח אם יזרע, וכבר בא לידי עונת המעשרות" — דהיינו "זורע ומצמיח" הוא סימן שהתלתן כבר הגיע לידי עונת המעשרות. אך כיוון שאין בתלתן סימן אחר — נתנו בו את הסימן שזורע ומצמיח, וכל פרי שהוא זורע ומצמיח — הגיע לעונה"מ. הסיבה לכך היא שהשלב של "זורע ומצמיח" הוא בהבשלת הפרי, שכן אין פרי יכול להזריע ולהצמיח לפני שהוא שלם במבנה שלו וראוי לאכילה. ולכן בזמן זה הוא כבר בעונת המעשרות.

2. שליש הבשלה

מדברי הראשונים נראה שגם המושג שליש הוא שלב בהבשלת הפירות. התוס' (ר"ה יב ע"ב ד"ה התבואה, ר"ש שביעית פ"ב מ"ז) אמרו שעונת המעשרות היא הבאת שליש של הפרי. התוס' מוסיפים שלא רק בתבואה וזיתים שליש קובע, אלא ה"ה בכל הפירות. השליש הוא הקובע, אלא שבכל הפירות ניתנו סימנים אחרים להבשלת הפירות ואילו בתבואה וזיתים לא היה סימן אחר, לכן נכתב שליש. משמעות השליש היא ההבשלה ולא אורך זמן הגידול. יכול להיות גם שהמשנה קבעה סימן על פי גודל הפרי, אבל ברור שיש צורך שיהא ראוי לאכילה, וכפי שהרמב"ם בפירושו (מעשרות פ"א ה"ג) כתב "משיכניסו שליש — כמו שפירש התלמוד הוא משיביאו תשיעית מה שהן ראויין להביא כשנגמר גדולן ובשולן" ורש"י (ר"ה יב ע"ב ד"ה והזיתים) כתב: "יצהר משיביאו שליש — מתעשרין אחר שנה שהגיעו בו לשליש בישולם", והמאירי (ר"ה יב ע"ב) כתב:

"משיביאו שליש רצונו לומר משיתבשלו בכדי שליש בישול הראוי להם, ושיעור הבאת שליש הוא נמנה משנתמלאת השבולת בגרעיניה עד שיגמר".

וכן כתב בתוס' רי"ד (ר"ה טו ע"ב סד"ה אבל):

"ואיזה הוא זית שלא הביא שליש כגון אלו שפוצעין ומשימין במלח ובמים כדי לאוכלן, אבל כשנתבשלו קצת אנ"פ שהן כולן לבנים מלקטין אותן וכותשין אותן ושמנן הוא שמן חשוב".

ואע"פ שהר"ח (ר"ה יב ע"ב) כתב:

"משיביאו שליש פירוש כגון הפרי כשיגמר יש בו משקל ג' סלעים כיון שהביא משקל סלע וזתכו חייב במעשר".

משמע ששליש הוא משקל, וכן הר"ן (ר"ה יב ע"ב) בהביאו את דברי הירושלמי

כתב:

"משיביאו שליש מפורש בירושלמי שנשקלין בהן ג' גרעינין כנגד גרעין אחד שהוא מבושל כל צורכו".

ונראה שאין זה אלא סימן להבשלת הזיתים, וכפי שמאכל בן דרוסאי הוא שליש בישולו וראוי להיאכל בשעת הדחק כן בעניין פירות שליש הכוונה היא שליש הבשלה, אלא שיכול להתבטא גם לפי שליש משקל, אבל ברור שזית שלא הבשיל למרות שיש בו שליש משקל מהעתיד לגדול בתוכו איננו חשוב שבא לעונת המעשרות⁸. הרע"ב (מעשרות פ"א מ"ג) הביא שני פירושים שליש הגודל או שמוציא שליש ממה שראוי להוציא לאחר שהתבשל יפה. מ"מ יש לומר שבין אם אנו הולכים לפי שליש גודל הפרי או שליש מהנסחט מהפירות, יש צורך שיהא ראוי לאכילה. אם אינו ראוי לאכילה הרי שאין הפרי בעונת המעשרות כלל, ולא נחלקו אלא מהו הסימן לכך שכבר הבשילו⁹.

3. זמן ההבשלה

זמן ההבשלה של הפירות יכול להיות מאד קצר, אפילו מספר ימים, וכפי שהגמרא (ר"ה יג ע"א) אומרת שתבואה שנקצרת בי"ד תשרי של השנה השמינית בידוע שהביא שליש בראש השנה, וביארו הראשונים (תוס' ד"ה ארץ הצבי, ריטב"א, רשב"א, ועוד) שמשעה שהתבואה היה בה שליש עד היותה ראויה לאכילה הוא חמישה עשר יום, ולהבשלה מועטת חמשה ימים. אמנם בירושלמי (שביעית פ"ה ה"א) הובאו דברי רבי זעירא "שליש הראשון קשה לבא, מכיוון שהוא בא מיד הוא גדל" ביאור הדברים שבתחילה קשה הוא הבישול אבל לאחר שהתחיל הבישול הראשוני הרי שעד גמר הפרי אין צורך בזמן ממושך להבשלה. ועל כך מביא הירושלמי מספר דוגמאות:

"תני רשב"ג אומר מן צאת עלין ועד הפגין נ' יום, מן שיתין הנובלות עד התאינים נ' יום, רבי אומר כולהן ארבעים יום, לקט תאנה ואינו יודע אימתי חנטה, אמר רבי יונה מונה מאה יומין למפרע אם חל לתוכן ט"ו בשבט והוא יודע אימתי חנט".

אנו לומדים שבתאנים זמן גמר הבשלת הפרי הוא כארבעים – חמישים יום.

לסיכום: עונת המעשרות הוא הזמן שהיבול ראוי לאכילה, ולכן לגבי ירקות שראויים לאכילה מקטנותם הרי שכבר הגיע לעונה"מ, וכפי שכתב הרמב"ם (מעשרות פ"ב ה"ה):

"ובירק הקישואין והדלועים והאבטיחין והמלפפונות וכל כיוצא בזה חייבין בקטנן כמו שביארנו, ושאר הירק שאינו ראוי לאכילה עד שיגדיל אינו חייב עד שיהיה ראוי לאכילה".

8. עיין חזו"א (סי' יט ס"ק כג ד"ה ירו').

9. עיין אשי השם לרב ירמה זצ"ל, והערות מרן הרב קוק זצ"ל, הודפס בהסכמות הראיה (סי' ו).

לכן יש לדון בכל פרי וירק בפני עצמו האם ראוי לאכילה או שאינו ראוי לאכילה.

ד. סיכום להלכה לעניין תרו"מ ושביעית

ראינו שיש שתי דעות בראשונים לעניין שביעית האם בפירות יש לילך לפי חננטה שהיא תחילת הופעת הפרי, או שהקובע הוא חנטת הפירות והיותם ראויים לאכילה. דעת התוספות, ר"ש, ריטב"א, שיש לילך לפי חנטה (תחילת הופעת הפרי), ואילו שיטת הרמב"ם שיש לילך לפי שעת הגעת הפירות לעונה"מ וכן הכריע השו"ע (סי' שלא סעיף קכה). במעדני יו"ט (חובת הקרקע סי' טו) הקשה על מרן מדוע לא הביא את השיטות החולקות על הרמב"ם וסוברות שיש לילך לפי שעת חנטת הפרי? מדברי מרן הרב קוק זצ"ל (משפט כהן סי' א) משמע דס"ל כרמב"ם, ואפילו לעניין ערלה שהרמב"ם הזכיר חנטה כתב "ובמקום הפסד גדול הננו פוסקים שהחנטה היא יותר קרוב לפרי בהגמרו ולא ציצים בעלמא". אלא שמרן הרב קוק זצ"ל הגביל זאת בהפסד גדול, אבל בתרו"מ ושביעית נראה שאפילו ללא הפסד יש לנהוג כסברת הרמב"ם משעה שהגיעו לעונה"מ. וכן נראה מדברי החזו"א (סי' ז ס"ק יב) שכתב "ולענין הלכה כבר הכריע בשו"ע סי' שלא סעי' קכה כהר"מ". בדיני שביעית החזו"א (סי' ז ס"ק טז ד"ה פירות, סי' ט ס"ק יז ד"ה דינים) הביא מחלוקת זאת ולא הכריע בה. בערוך השלחן (זרעים סי' צח), בארץ חפץ (נתיב ב סעיף א), מעשר והתרומה (פ"ב סי' א), ובכרם ציון (פט"ז סעי' ח) הביאו להלכה את שיטת הרמב"ם. וכן לעניין שביעית פסקו כדעת הרמב"ם שיש לילך בתר עונת המעשרות, ערוך השלחן (סי' כג), ותורת השמיטה (סעי' צא).

1. השלב הקובע בפירות הדר

לעניין התפוזים כתב החזו"א (סי' כא ס"ק טז)

"תפוז" של תשי"א (שנה שישיית) הנלקטים בחורף תשי"ב (שנת שמיטה), נראה דיש לסמוך על דעת רש"י ותו' והראב"ד והגר"א שכתבנו (סי' ז ס"ק י) דגם באתרוג אזלינן לענין שביעית בתר חנטה (והלכך אף אם תפוז כאתרוג שרי) ואין בהן קדושת שביעית, ואף אם לא הביאו שלישי קודם ר"ה (דאין ראוי להקל למחשב שנת שביעית ט"ו בשבט כמש"כ שם ס"ק יג) **אפשר לסמוך על דעת התו' והר"ש דחנטה היינו סמדר או בוסר**, ואפשר דדין תפוז כאתרוג דעונה"מ שלהן בקוטנן וא"כ אף לדעת הר"מ חנטה שלהן סמדר או בוסר, וכש"כ בספק הביאו שלישי יש להקל שאפשר דרובן מביאין שלישי קדם ר"ה, והלכך מותר ללקטן כדרך שאר השנים ולשלחן לחו"ל".

מדברי החזו"א אנו לומדים שבפירות הדר הסתפק שמא דינם כאתרוג שבו גם לשיטת הרמב"ם עונה"מ היא משיעגילו, ולכן הכריע שבפירות הדר אנו הולכים לפי חנטת הפרי והופעתו.

לכאורה הדבר צ"ע קצת שהרי בשלמא לעניין אתרוג הייתה רגילות לאכול אותו בקטנותו כפי שאנו לומדים (סוכה לו ע"ב), אבל תפוזים אי אפשר לאכול אותם לפני שמגיעים לשלב של הבשלה, מדוע א"כ נדמה תפוז לאתרוג? יש להוסיף שהחזו"א עצמו (סי' א ס"ק ד) ביאר את מחלוקת ר"ש ורבנן לעניין אתרוג, האם מכיון שמעט אנשים אוכלים את האתרוג — דינו כאוכל רגיל ומקטנותו הגיע לעונת המעשרות, או שמא מכיוון שאין רבים שאוכלים אותו כך — השלב הקובע הוא כאשר הוא מגיע לידי זורע ומצמיח. משמע שנחלקו חכמים עד כמה יש להחשיבו כאוכל. לפי זה יש להקשות כדלעיל שאין אדם האוכל תפוז בשלב של פול וסמדר, א"כ מדוע לדמות תפוז לאתרוג?¹⁰

2. לעניין שביעית

העולה מדברינו שבשאר הפירות (שאינם הדרים) אנו צריכים לנהוג על פי פסקי הרמב"ם שאם לא באו לעונת המעשרות בר"ה של שביעית יש בהם קדושת שביעית. ולפיכך בפירות שהבשילו בשביעית, ולא היו ראויים לאכילה בשישית הרי שיש לנהוג בהם קדושת שביעית. ונראה שאין סברא לומר שכיון שיש ספק (רמב"ם תוס') נקל ונאמר שלא תחול קדושת שביעית אלא במוצאי שביעית, שהרי אין זו חומרא וקולא כלל, שכן השאלה אם חלים דיני שביעית השנה או בשמינית. כמו כן יש נפק"מ לעניין הפרשת תרו"מ: אם הוא הפרי שהבשיל בשביעית הוא קדוש בקדושת שביעית — אין בו הפרשת תרו"מ, ואם הוא פרי של שישית הרי שחייבים להפריש תרו"מ.

ממידע שנמסר מאגרונומים מוסמכים, ישנם זני אבוקדו כגון פינקרטון וכדו', הפג'ויה, והאנונה — ששלב ההבשלה שלהם הוא לאחר ראש השנה. ממילא חלה עליהם קדושת שביעית, ואפילו שנלקטו בתחילת שנת השמיטה (כסלו, טבת). ונראה שאפילו אם חלק מיבול השנה השביעית (בייחוד בתחילתו) היה משל ששית, בכל אופן עלינו ללכת בכל זן וזן בפני עצמו (ירושלמי מעשרות פ"א ה"ב). עם זאת במקרה שרוב הפירות באותה עונה באו לעונה"מ קודם שביעית — יש מקום לפטור.

3. לעניין תרו"מ

רוב הפירות (אבוקדו, גויבה, פגויה, אנונה) מבשילים קודם ט"ו בשבט של כל שנה, ולכן ייחשבו כפירות שנה שעברה, אולם ישנם זני אבוקדו שההבשלה בהם מתאחרת לכן יש לבדוק כל שנה ושנה את מצב ההבשלה בט"ו בשבט כדי לקבוע את השנה לעניין מעשרות.

10. עיין מנחת שלמה (סי' נא אות יד).